

ПРАВОВА ОХОРОНА КОМАХ-ЗАПИЛЮВАЧІВ РОСЛИН В УКРАЇНІ ДЛЯ ПОТРЕБ АГРОБІЗНЕСУ: СТАН ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

LEGAL PROTECTION OF PLANT POLLINATORS IN UKRAINE FOR AGRIBUSINESS: STATE AND WAYS OF IMPROVEMENT

Кулинич О.П., к.ю.н.,

доцент кафедри правового забезпечення безпеки бізнесу

Київський національний економіко-торговельний університет

У статті досліджено стан чинного законодавства України про правову охорону комах-запилювачів рослин як важливого фактора ефективності й безпечності бджільництва й інших галузей агробізнесу. Доведено, що чинне законодавство України про правову охорону комах-запилювачів є недостатньо ефективним, що може мати негативний наслідок у вже недалекому майбутньому – масове вимирання бджіл та інших видів комах-запилювачів сільськогосподарських культур. Проаналізовано законодавчі ініціативи, спрямовані на вдосконалення правової охорони комах-запилювачів, і виявлені основні підходи законодавців до розв'язання проблеми їх охорони.

У роботі доводиться, що вдосконалення правового інституту охорони комах-запилювачів рослин для потреб агробізнесу доцільно розпочати з розробки програмного документа – Національної стратегії охорони й використання комах-запилювачів, яку має затвердити Верховна Рада України. Стратегія має передбачати програму дій щодо створення умов для збереження та безпечного використання комах-запилювачів у сільському й лісовому господарстві України на період до 2030 року. Документ має містити не тільки заходи, що унормовують до безпечного рівня використання засобів агрохімії, а й заходи, спрямовані на створення інших сприятливих умов для існування в агросфері комах-запилювачів, особливо диких (заліснення територій, зменшення площ ріллі й переведення частини їх у сіножаті й пасовища як осередки проживання комах-запилювачів тощо). Підкреслено, що складовою частиною Стратегії має стати план формування законодавства України щодо охорони й використання в сільському й лісовому господарстві України комах-запилювачів.

Ключові слова: правова охорона, національна стратегія, комахи-запилювачі, бджоли, пестициди, агробізнес.

The article contains the scientific and theoretical analysis of the issue of legal protection of insect that pollinate plants, which is an essential element of effectiveness and safety of beekeeping industry and other branches of agribusiness. It is proved that the current legislation of Ukraine on legal protection of pollinators is characterized by insufficient legal effectiveness; therefore, could cause elimination of insects population.

The current legislative initiatives aim at improving the legal protection of insect pollinators by introduction of effective measures to tackle the issue of inadequate legal protection of pollinators.

It is proved that it is highly important to enhance the legal framework of pollinators protection for agribusiness needs by generating a new strategic document – The National strategy for the protection and use of insect pollinators, which should be approved by the Verkhovna Rada of Ukraine. The strategy should provide a set of actions for creating conditions for the preservation and secure use of insect pollinators in agriculture and forestry of Ukraine for the period up to 2030.

The strategy should include not only measures which establish the safe level of agrochemicals usage, but also other sufficient measures to create favorable conditions for existence in the agrosphere of pollinators. It is emphasized that the plan for the formation of Ukrainian legislation on protection and use of pollinators in the rural areas and forestry should be defined as the lead component of the strategy.

Key words: legal protection, national strategy, insect-pollinators, bees, pesticides, agribusiness.

Постановка проблеми. В Україні, як і у всьому світі, інтенсивна антропогенна діяльність спричиняє масову загибель комах-запилювачів рослин, особливо бджіл. Це може призвести до планетарного колапсу, оскільки на землі майже 90% диких квітучих рослин і понад 75% продовольчих культур потребують запилення [1]. Наявність комах-запилювачів є одним із ключових показників здоров'я агроєкосистем і має велике значення для сільськогосподарського виробництва й продовольчої безпеки. З огляду на це постає потреба в забезпеченні їх належної правової охорони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науковій літературі проблема правової охорони комах-запилювачів рослин майже не досліджувалася. Окремі аспекти проблеми у своїх наукових працях розглядали такі вчені, як О. М. Арнаута, Л. О. Бондар, О. М. Браніцький, С.І. Бугера, Л.М. Ковальська, І.І. Ковальчук, Ю.В. Суперсон, Р.С. Федорук, С.І. Яценко й інші.

Мета статті: дослідити стан і визначити перспективи розвитку правової охорони комах-запилювачів як одного з незамінних компонентів природних екосистем і біоіндикаторів довкілля, чинника, що сприяє підвищенню ефективності агробізнесу, розвитку сільських територій, відновленню флори й фауни України, збереженню біорізноманіття, екосистем і здоров'я населення.

Вклад основного матеріалу. Останнім часом поглиблюється світова криза щодо забезпечення населення продовольством. Продовольча безпека значною мірою залежить від запилення рослини, оскільки від 60 до 90%

їжі люди отримують завдяки комахам-запилювачам [2]. Комахи запилюють 75% найважливіших для людини сільськогосподарських культур [3]. До продуктів, які ми не могли б отримувати без їх підтримки, належать фрукти, овочі, зернові й горіхи. Без запилення рослин зруйнується більшість харчових зв'язків на планеті, що призведе до вимирання великої кількості видів, зупиняться природні процеси в екосистемах, які формувались протягом багатьох мільйонів років та, як наслідок, людство опиниться на межі виживання. Натомість запилення рослин комахами сприяє підвищенню врожайності сільськогосподарських культур на 30–60% і навіть вище залежно від виду рослин та умов запилення [4]. Крім того, ефект від запилення позначається також на якості, соковитості, ароматі й величині плодів.

За даними експертів міжнародної дослідницької групи IPBES, яка працює на замовлення Міжнародної конвенції про охорону біологічного різноманіття, від використання в сільському господарстві комах-запилювачів світова економіка щорічно отримує від 235 до 577 млрд доларів [5]. Робота запилювачів в Європі оцінюється приблизно у 22 млрд євро на рік [6]. Оцінний економічний ефект запилення для економіки України у 2018 р. склав 862,4 млн доларів [7].

У кліматичному поясі України до заgonу комах-запилювачів належать медоносні бджоли, самотні дикі бджоли, оси, джмелі, метелики, жуки, мурахи, мухи, молі й інші комахи. Найпоширенішими серед них є медоносні бджоли, які запилюють 90–95 % сільськогосподарських

культур. Саме тому бджільництво відіграє провідну роль у підвищенні ефективності агробізнесу.

В Україні наявне законодавство, яке регламентує охорону комах-запилувачів. Воно базується на Конституції України й Законах України «Про бджільництво», «Про захист рослин», «Про ветеринарну медицину», «Про племінну справу у тваринництві», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про основні принципи й вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин», «Про основні принципи й вимоги до органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції», «Про пестициди й агрохімікати», «Про фермерське господарство», «Про захист прав споживачів» та інших нормативно-правових актах. Водночас комахоохоронна функція певною мірою забезпечується законодавством про бджільництво.

Однією з важливих функцій галузі бджільництва відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про бджільництво» є використання бджіл для запилення ентомофільних рослин сільськогосподарського призначення з метою підвищення їх урожайності. У ст. 22 цього Закону уточнюється, що бджоли також можуть використовуватись для запилення ентомофільних дикорослих рослин [8].

Нині в Україні ринок послуг із запилення сільськогосподарських культур тільки зароджується на відміну від США, європейських та інших розвинених країн світу, де ці послуги витіснили традиційне, що нараховує понад тисячі років, виробництво меду й інших бджолопродуктів. Причому надання послуг у цій царині настільки ефективне, що багато фермерів заводять пасіки виключно для запилення сільськогосподарських культур. Виробництво меду на таких пасіках або не здійснюється, або ж відіграє другорядну роль.

У США запилення сільськогосподарських культур приносить фермерам більше доходу, ніж продаж меду. Так, у 2017 р. 1 фунт меду (465 г) коштував 10 доларів, а за використання однієї бджолосім'ї (вулика) фермери платили за запилення вишні й черешні 55 доларів, 67 – кабачків, 78 – кавунів, 86 – ожини й малини, 75 – огірків, 171 – мигдалю [9]. Загалом тамтешнім аграріям запилення 1 га мигдалю обходиться в 700–850 доларів, чорниці, полуниці, ожини – 240–300, баштанних культур – 150–240, яблунь і слив – 200–240, вишні – 280–350, малини – 500–600 доларів [10].

На жаль, у нашій країні через нерозуміння значною частиною фермерів ролі запилення бджолами сільськогосподарських культур у підвищенні їх врожайності та якості врожаю склалась парадоксальна ситуація, коли замість компенсації пасічникам вартості запилення фермери часто вимагають із них плату. На нашу думку, основою для порозуміння пасічників та аграріїв мають стати широка інформаційна кампанія та взаємний діалог. Лише коли агрономи зрозуміють, що їхні результати на полі й фінансовий показник у кінці року будуть залежати й від наявності бджіл для запилення, а бджолярі почнуть працювати в тісному контакті з агровиробниками й спільно вибудовувати схеми захисту бджіл і рослин, тоді й почне зростати ринок бджолозапилення.

Водночас вважаємо, що така співпраця має спиратися на відповідне правове забезпечення. Тому уявляється доцільним розробити правовий механізм добросусідства й співробітництва між аграріями й бджолярами з метою їх належної взаємодії в питаннях використання комах-запилувачів, зокрема бджіл.

Правова охорона бджіл передбачає налагодження правової охорони сфери їх життєдіяльності. Водночас через забруднення атмосфери бджоли опинилися на межі виживання. В умовах широкого застосування хімічних препаратів у сільському й лісовому господарстві все гостріше стає проблема охорони бджіл від отруєнь. Неконтрольоване

застосування пестицидів, особливо на медоносних культурах, призводить до масової загибелі бджіл та інших корисних комах, які є запилювачами цих культур. Так, через неякісні пестициди й відсутність інформації щодо графіків обробок полів у 2018 р. в Україні загинуло близько 40–45 тисяч бджолиних родин. Фінансові втрати пасічників сягнули щонайменше 100–120 млн грн. [11]. У світі, за оцінками експертів, загальна кількість комах скорочується на 2,5% на рік. В Європі під загрозою повного зникнення перебувають 9% видів диких бджіл і 7% видів метеликів [12].

Слід зауважити, що в Україні реалізуються певні заходи щодо вдосконалення правової охорони бджіл. На виконання ст. 23 Закону України «Про бджільництво» й ст. 6 Закону України «Про ветеринарну медицину» Міністерством видало 19 лютого 2021 р. наказ № 338 «Про деякі питання у сфері бджільництва». Цим наказом уточнені правила поведінки для посадовців органів влади, аграріїв і пасічників у сфері бджільництва, вводяться ефективніші інструменти регулювання ринку бджільництва. Зокрема, спрощений порядок реєстрації пасік і видачі ветеринарно-санітарного паспорта пасіки, прийнята інструкція з профілактики й установлення факту отруєння бджіл засобами захисту рослин, уточнений механізм економічної оцінки збитків від отруєння бджіл, механізм комунікації між пасічниками й аграріями щодо використання засобів захисту рослин [13].

Водночас зазначений наказ Міністерства не усуває всіх недоліків правової охорони бджіл через те, що Закони України «Про заходи захисту рослин» і «Про пестициди й агрохімікати» не містять спеціальних правових норм, спрямованих на охорону й захист комах-запилувачів від негативних наслідків застосування засобів захисту рослин.

Охорону комах-запилувачів, у тому числі й бджіл, ускладнює також і ситуація, що склалася на ринку засобів захисту рослин, оскільки близько 30% цих засобів незаконні [14]. Такі хімікати вважаються особливо небезпечними, тож, на нашу думку, варто запровадити ефективний державний нагляд і контроль за їх використанням. Певною мірою недоліки правової охорони бджіл від неупорядкованого застосування засобів агрохімії можуть бути усунені з прийняттям поданого на розгляд Верховної ради України проекту закону України «Про внесення змін до Закону України «Про пестициди й агрохімікати» щодо вдосконалення вимог до маркування пестицидів і агрохімікатів» (№ 5237) [15]. Така законодавча ініціатива спрямована на вдосконалення правового регулювання у сфері поводження з пестицидами й агрохімікатами, мінімізацію ризиків негативного впливу пестицидів та агрохімікатів на нецільові об'єкти, у тому числі бджіл, підвищення рівня обізнаності фермерів щодо порядку безпечного застосування пестицидів та агрохімікатів, а також на наближення законодавства України до законодавства ЄС, зокрема до положень Регламенту (ЄС) № 1107/2009 в частині встановлення вимог до маркування пестицидів та агрохімікатів, удосконалення процедури державної реєстрації пестицидів та агрохімікатів (проведення оцінки їх екологічної небезпечності для нецільових об'єктів, у тому числі бджіл).

Однак, на нашу думку, така законодавча ініціатива не усуває всі проблемні питання правової охорони бджіл та інших комах-запилувачів, оскільки не передбачає упорядкування переліку засобів захисту рослин, які можуть застосовуватися для обробки ентомофільних рослин. Уважаємо, що ключовим напрямом вдосконалення правової охорони бджільництва має стати заборона використання певних видів агрохімікатів, що є особливо шкідливими для бджіл та інших комах, які запилюють сільськогосподарські й інші рослини. Цього потребує вітчизняна сільськогосподарська практика.

Крім того, Україна має гармонізувати власне законодавство про сільське господарство відповідно до вимог, які ЄС висуває до агробізнесу у світлі політики європей-

ського зеленого курсу (“Green Deal”). У рамках цієї політики Єврокомісію опублікована стратегія “Biodiversity” («Стратегія ЄС про біорізноманіття на 2030 рік»), спрямована на скорочення використання шкідливих пестицидів задля зниження негативного впливу на природні екосистеми й збереження запилювачів. Зокрема, в п. 2.2.2 «Стратегії ЄС про біорізноманіття на 2030 рік» зазначено, що Комісія вживатиме заходів для зменшення на 50% загального використання хімічних пестицидів і ризику від них до 2030 р. і зменшення на 50% використання більш небезпечних пестицидів до 2030 р. [16].

Основним нормативно-правовим актом, який регулює суспільні відносини в галузі бджільництва, є Закон України «Про бджільництво», що був прийнятий ще у 2000 р. Оскільки він не повністю відповідає сучасним викликам щодо охорони бджіл, вітчизняні законодавці намагаються увідповіднювати його до потреб агробізнесу. Так, 5 грудня 2019 р. на розгляд Верховної Ради України був внесений проєкт закону України № 2537 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту й розвитку бджільництва» [17], який не отримав підтримки парламентарів.

26 березня 2021 р. у Верховній Раді України зареєстрований проєкт закону України «Про розвиток галузі бджільництва, охорону, захист і збереження бджіл» № 5274-1 [18]. Як зазначається в його преамбулі, Закон визначає системне й комплексне регулювання суспільних відносин у галузі бджільництва й правові, економічні, організаційні основи галузі, спрямовані на охорону, захист і збереження бджіл як чинника, що сприяє розвитку сільських територій, відновленню флори й фауни України, збереженню біорізноманіття як важливого фактору збереження екосистем довкілля та здоров'я населення.

Проєктом закону передбачено введення ряду нових механізмів і вимог, спрямованих на охорону, захист і збереження бджіл, охорону їх ареалів (ст. 37), збереження генотипів аборигенних (місцевих) бджіл шляхом створення генофондних господарств із буферними зонами навколо них і створення ентомологічних заказників, забезпечення необхідних ветеринарно-санітарних заходів (ст. 39).

Ураховуючи, що проблема отруєння бджіл пестицидами й агрохімікатами внаслідок порушення землекористувачами правил застосування засобів захисту рослин стала надзвичайно гострою та потребує правового врегулювання, в законопроєкті включені норми, спрямовані на охорону бджіл від шкідливих впливів пестицидів та агрохімікатів. Цими нормами передбачається встановити порядок інформування пасічників (бджолярів) про застосування агропромисловими пестицидів та агрохімікатів, порядок застосування пестицидів та агрохімікатів у сільському й лісовому господарстві, а також порядок розслідування випадків масового отруєння та масової загибелі бджіл. Із цією метою запроваджуються електронна система завчасного сповіщення про застосування засобів захисту рослин і Державний електронний реєстр обігу пестицидів та агрохімікатів із доступом до них пасічників.

Проєктом закону передбачаються встановлення вимог щодо безпечного використання пестицидів та агрохімікатів за різних методів і технологій їх застосування. Крім того, планується визначення обов'язків осіб, які застосовують пестициди й агрохімікати, і обов'язків пасічників (бджолярів) для забезпечення захисту бджіл від отруєння

ними. Нарешті законопроєкт також передбачає розробку та затвердження Національної програми охорони, захисту й збереження бджіл.

Поряд із бджолами запилення рослин, як диких, так і сільськогосподарських, здійснюють і інші комахи-запилювачі (оси, джмелі, метелики, жуки, мурахи, мухи, моли й інші), роль яких законодавством України недооцінена. Наприклад, дослідники проаналізували виробництво 131 комерційної ферми в Сполучених Штатах і Канаді й довели, що навіть у районах з інтенсивним сільським господарством, де багато медоносних бджіл, дикі бджоли відіграють значну роль. Поєднання медоносних і диких бджіл дає набагато кращий ефект, оскільки останні здатні перенести на собі істотно більше пилку, що сприяє підвищенню врожайності багатьох видів сільськогосподарських культур [19]. Крім того, як зазначено в Стратегії Євросоюзу “Farm to Fork”, запилювачі є ключовими показниками здоров'я агроекосистем і мають велике значення для сільськогосподарського виробництва й продовольчої безпеки. Щоб забезпечити місце для диких тварин, рослин, запилювачів і природних засобів боротьби зі шкідниками, Стратегією поставлена ціль повернути в природний стан принаймні 10% сільськогосподарських територій, що мають різноманітні ландшафтні особливості. До них, зокрема, належать буферні смуги, тераси в сільськогосподарському обороті й виведені з нього, лісосмуги, живоплоти, непродуктивні дерева, стіни терас і водойми [16]. Ця Стратегія є актуальною і для нашої країни через найвищу у світі розораність земель, яка в Україні становить 56% території держави й наближається до 80% сільськогосподарських угідь.

Висновки й пропозиції. Зважаючи на вищенаведене, вважаємо необхідним розробити Національну стратегію охорони й використання комах-запилювачів, яку доцільно затвердити постановою Верховної Ради України. Така Стратегія має передбачати програму дій щодо створення умов для збереження та безпечного використання комах-запилювачів у сільському й лісовому господарстві України на період до 2030 року. Зокрема, Стратегія має містити не тільки заходи, які унормовують до безпечного рівня використання засобів агрохімії, а й заходи, спрямовані на створення інших сприятливих для існування в агрофері комах-запилювачів, особливо диких (заліснення територій, зменшення площ ріллі й переведення частини їх у сіножаті й пасовища як осередки проживання комах-запилювачів тощо).

Крім того, Стратегія має визнати як важливий сектор агробізнесу використання свійських бджіл не тільки для виробництва меду й інших бджолопродуктів, а й надання пасічниками виробникам продовольчої продукції послуг із запилення вирощуваних ними сільськогосподарських культур. Із цією метою має бути створений цифровий реєстр пасічників і наявних у них бджолосімей (вуликів) для надання їм державної підтримки, а також запровадження моніторингу використання аграріями й іншими підприємцями речовин, які можуть завдати шкоди популяціям комах-запилювачів.

Нарешті складовою частиною Стратегії має стати план формування законодавства України щодо охорони й використання в сільському й лісовому господарстві України комах-запилювачів як важливого фактора забезпечення продовольчої та екологічної безпеки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ми залежимо від виживання бджіл. *Організація Об'єднаних Націй Україна* : вебсайт. URL: <https://ukraine.un.org/uk/112086-mi-zalezimo-vid-vizhivannya-bdzhil> (дата звернення: 01.10.2021).
2. Бджоли визнані найважливішими істотами на Землі. *Главлком* : вебсайт. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/bdzholi-viznani-pauvazhlivishimi-istotami-na-zemli-636224.html> (дата звернення: 01.10.2021).
3. Європейські екологи виступили за скорочення використання пестицидів. 18 червня 2020 р. *НАЦУ «Укрцукор»* : вебсайт. URL: <http://ukrsugar.com/uk/post/evropejski-ekologi-vistupili-za-skorocenna-vikoristanna-pesticidiv> (дата звернення: 01.10.2021).
4. Бджільництво України. *Голованівська районна державна адміністрація* : вебсайт. URL: <http://gl.kr-admin.gov.ua> (дата звернення: 01.10.2021).

5. Assessment Report on Pollinators, Pollination and Food Production (IPBES). *Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES)* : вебсайт. URL: <https://ipbes.net/assessment-reports/pollinators> (дата звернення: 01.10.2021).
6. Gallai N. Economic valuation of the vulnerability of world agriculture confronted with pollinator decline. *Ecological Economics*. 2017. Vol. 68. P. 810–821.
7. Запилення плодів і ягідних культур медоносними бджолами. 19 червня 2020 р. *Агробізнес сьогодні* : вебсайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/idei-trendy/item/17887-zapylennia-plodovykh-i-iahidnykh-kultur-medonosnyu-bdzholamy.html> (дата звернення: 01.10.2021).
8. Про стандартизацію : Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1492-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text> (дата звернення: 01.10.2021).
9. Економічний ефект від запилення в Україні – 1:9. *Агропортал* : вебсайт. URL: <https://agroportal.ua/ua/publishing/inopressa/slashche-meda-kak-i-skolko-amerikanskije-pchelovody-zarabatyvayut-na-opylenii/#:~:text=%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%20%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B2,%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%E2%80%94%D0%B3A9> (дата звернення: 01.10.2021).
10. Бджоли – померти не можна вжити. 10 червня 2019 р. *GrowHow* : вебсайт. URL: <https://www.growhow.in.ua/bdzholy-pomerty-ne-mozhna-vuzhyty/> (дата звернення: 01.10.2021).
11. Бджоли вимагають порозуміння. 16 січня 2019 р. *Економічна правда* : вебсайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/poleua/2019/01/16/644260/> (дата звернення: 01.10.2021).
12. Європейські екологи виступили за скорочення використання пестицидів. 18 червня 2020 р. *НАЦУ «Укрцукор»* : вебсайт. URL: <http://ukrsugar.com/uk/post/evropejski-ekologi-vistupili-za-skorocenna-vikoristanna-pestitsidiv> (дата звернення: 01.10.2021).
13. Про деякі питання у сфері бджільництва : Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 19 лютого 2021 р. № 338 / Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0280-21#Text> (дата звернення: 01.10.2021).
14. Грузинська І. Бджоли хочуть жити. Чому українське бджільництво під загрозою. Які додаткові регуляторні інструменти потрібно запровадити, щоб захистити галузь бджільництва. 29 травня 2020 р. *Економічна правда* : вебсайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2020/05/29/661103/> (дата звернення: 01.10.2021).
15. Про внесення змін до Закону України «Про пестициди і агрохімікати» щодо вдосконалення вимог до маркування пестицидів і агрохімікатів : Проект Закону України від 12 березня 2021 р. № 5237. *Урядовий портал* : Єдиний вебпортал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-vnesennya-zmin-do-zakonu-ukraini-pro-pestitsidi-i-agrokhimikati-shchodovdoskonalennya-vimog-do-markuvannya-pestitsidiv-i-agrokhimikativ> (дата звернення: 01.10.2021).
16. Стратегія ЄС про біорізноманіття на 2030 рік. *EUR-Lex* : вебсайт. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:a3c806a6-9ab3-11ea-9d2d-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF (дата звернення: 01.10.2021).
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту та розвитку бджільництва : Проект Закону України від 5 грудня 2019 р. № 2537. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2537&skl=10.
18. Про розвиток галузі бджільництва, охорону, захист та збереження бджіл : Проект Закону України від 26 березня 2021 р. № 5274-1. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71474 (дата звернення: 01.10.2021).
19. Запилюючи сільгоспкультури бджоли у США приносять агровиробникам мільярди прибутки. *SuperAgronom.com* : вебсайт. URL: <https://superagronom.com/news/11116-zapilyuyuchi-silgospkulturi-bdzholi-u-ssha-prinosyat-agrovirobnikam-milyardni-pributki#:~:text=%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D0%BB%D1%8E%D1%87%D0%B8%20%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%20%D0%B1%D0%B4%D0%B6%D0%BE%D0%BB%D0%B8%20%D1%83%20%D0%A1%D0%A8%D0%90%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%8F%D1%82%D1%8C%20%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BC%20%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%8F%D1%80%D0%B4%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%B8,-3%20%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%BF%D0%BD%D1%8F%202020&text=%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D1%96%D0%B2%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D0%B1%D0%B4%D0%B6%D1%96%D0%BB.,%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4%201%2C5%20%D0%BC%D0%BB%D1%80%D0%B4%20%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B2> (дата звернення: 01.10.2021).